

УДК: 821.161.2-3.09

М. А. Крупка,
Рівненський державний гуманітарний університет

**ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ У КОНТЕКСТІ МІЖКУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН
(НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ ЛЕСИ СТЕПОВИЧКИ «ШЛЮБ
ІЗ КУХЛЕМ ПІЛЬЗЕНСЬКОГО ПИВА»)**

У статті йдеться про те, що проблемно-тематичний та ідейно-образний рівні твору спрямовані на відображення складного пошуку особистістю свого місця у житті. Наголошуємо, що у романі цей процес показано через осмилення таких основних мотивів: історії та сучасності, батьківщини та чужини, гендерної та національної ідентичності. Також з'ясовано, що важливим смисловим центром твору є ідея тяжіння минулого над сучасним, яка виписана через наскрізну тему Другої світової війни.

Ключові слова: історія, батьківщина, чужина, травма, війна, ідентичність.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТОБРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА ЛЕСИ СТЕПОВИЧКИ «БРАК С КРУЖКОЙ ПИЛЬЗЕНСКОГО ПИВА»)

В статье говорится о том, что проблемно-тематический и идейно-образный уровни произведения направлены на отражение сложного поиска личностью своего места в жизни. Отмечается, что в романе этот процесс показан через осмысление таких основных мотивов: истории и современности, родины и чужбины, гендерной и национальной идентичности. Также выясняется, что важным смысловым центром произведения является идея доминирования прошлого над настоящим, которая выписана через тему Второй мировой войны.

Ключевые слова: история, родина, чужбина, травма, война, идентичность.

THE ARTISTIC INTERPRETATION OF THE HISTORY IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL RELATIONS (ON THE EXAMPLE OF THE NOVEL BY LESIA STEP OVYCHKA «MARRIAGE WITH THE GLASS OF PILZENSKE BEER»)

The article says that the problem-thematic, ideological and figurative levels of the novel are aimed at displaying complex searching of person's place in life. It is noted that in the novel the process of understanding is shown by the following main reasons: history and modernity, homeland and exile, gender and national identity. The researcher notes that in the analysis of reality in the novel the principle of comparison is used: in contrast to the home Europe is seen as an area of security and success.

The author pays attention to the fact that both characters are portrayed as victims of the political system and that the traumatic experience did the heroes closer and revealed to them the opportunity to get even with the past and start living again. Due to the political circumstances mother have declined from Andreas in childhood, the totalitarian system shifts the gender identification of women and focuses on work, not on the child. Accordingly, traumatic past of German leads to psychological problems in adulthood. Mariana's childhood has described the experience of a generation of Soviet children: grew up without a father, terrorized by mother, under the care of a total state. Therefore, its implementation is contrary to the circumstances and maternal figure replaces the traditional image of her grandmother as a carrier of wisdom and continuity of the Ukrainian people.

In the article, it appears that an important semantic center of gravity of the novel is the idea of the last date that discharged through the continuous theme of the Second World War. In fiction novel structure is involved numerous stories crippled human lives and shows that this political disaster dramatically changed the minds of the Germans.

Keywords: history, homeland, exile, trauma, war, identity.

Магістральною тенденцією розвитку сучасного міжкультурного діалогу стає переосмислення минулого і залучення історичного досвіду до вирішення кризових політичних ситуацій сьогодення. У роботі Аляйди Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» наголошується на домінуванні парадигми пам'яті у сучасній соціогуманітаристиці як результату суспільно-політичних потрясінь: «На відміну від традиції, що безперервно народжується та продовжується, рухи пам'яті спорядичні та нервові, вони певною мірою зумовлені течією. /.../ Мабуть, найсильнішим стимулом для роботи пам'яті була катастрофа руйнації та забуття в середині ХХ століття» [1, с. 26-27]. Для українського соціуму важливим є звернення до досвіду Другої світової війни із застосуванням нових художніх ракурсів, зокрема відмови від стратегії героїзації і бачення минулого крізь призму історії травми.

Про актуальність подій Другої світової війни у свідомості сучасного покоління свідчить поява художніх творів, присвячених осмисленню історії у контексті українсько-німецьких стосунків (Лариси Денисенко «Відлуння», Тетяни Белімової «Вільний простір», Ірен Роздобудько «Я знаю, що ти знаєш, що я знаю»). Дослідниця Тамара Гундорова трактує це як ознаку українського культурного простору, де прив'язаність до травматичного минулого ставить нащадків у позицію заручників [3, с. 10]. Ще однією мистецькою тенденцією сьогодення є художня рецепція мілітарного досвіду у світлі приватних історій конкретних людей. Оксана Пухонська зауважує: «Пам'ять індивідуальна у цьому випадку відкриває перспективу особистого досвіду травми, неспівмірного з мітом перемоги, в якому місце жертви надмір символічне» [12, с. 271]. Роман Лесі Степовички «Шлюб із кухлем пільзенського пива» належить до відповідної текстуральної парадигми.

Мета статті полягає у з'ясуванні проблемно-тематичних та ідейно-образних особливостей твору та зверненні особливої уваги на художній інструментарій відображення процесу віднайдення українкою особистісної та національної ідентичності у процесі освоєння чужоземного простору та реінтерпретації травматичного минулого.

В українському літературознавстві твір здобув певний розголос. На роман відгукнулися А. Дімаров [4], С. Караванський [5], В. Медвідь [9], Я. Поліщук [10], проте у подібному дослідницькому ключі його не аналізували.

У першій частині роману письменницька увага сфокусована на постаті Мар'яни, яка зображена як самодостатня успішна жінка. Вона перебуває у відрядженні в Німеччині і насолоджується життям: «Радість нуртує в мені» [14, с. 8]. Акцентовано на відкритості героїні до нового досвіду. У романі різницю світів зображено через увагу до матеріальних деталей. Захоплення побутовими речами у просторі СРСР вважалося таким, що суперечить свідомості радянської людини, адже мілітарна спрямованість економіки визначала державні пріоритети і формувала тотальний дефіцит найнеобхідніших речей. Політичні реалії призводили до психологічних перекосів і насаджували специфічну ціннісну парадигму: «Виходило так: якщо ти модний і гарно вбраний, то неодмінно бездуховний, а якщо затюканий та убогий – не сеш у собі якнайвищу духовність» [14, с. 31-32]. Через різноманіття одягу різних кольорів, фасонів та розмірів у німецьких крамницях увиразнюється невідповідність двох соціальних систем. Колега-лікар зауважує, що Мар'яну у закордонному одязі не сприймуть вдома. Водночас, попри різноманіття пропозиції, німці віддають перевагу практичному вбранню, тому героїня і почувается єдиною жінкою у всій країні, яка носить спідницю.

В іронічному ключі звучить традиційна теза про шлях України у Європу через вродливих жінок і про унікальність українки в очах чоловіків-іноземців: «Для перших я екзотична слов'янка, для наших – буденна сіра мишка ... з дипломом про вищу освіту, з очима, повними начитаності і туги за жіночим щастям. Та хіба цим здивуєш кого? У нашій країні, де всього повно, і землі, і талантів, і гарних розумних жінок?» [14, с. 91]. Із типово жіночими пріоритетами письменниця розкриває повсякденність, через яку можна пізнати глобальні процеси.

Особливістю художнього нарративу є мовна поліфонія роману. Ярослав Поліщук зазначає, що мова є повноправним персонажем, оскільки у творі прописано одразу три мовні партії [10, с. 134].

Осердям роману є наскрізне порівняння топосів батьківщини та чужини. На початку зображено ідеалізоване бачення Мар'яною Шаблею Німеччини як сукупності культурних цінностей: вона говорить німецькою літературною мовою, добре знає історію, орієнтується в політичних питаннях і сприймає Берлін як мистецький центр. Саме тому перший розділ має символічну назву «Під зорями Іммануїла Канта». Як слушно зауважує Людмила Тарнашинська, «під поняттям Європа ми розуміємо саме стару Європу з її усталеним комплексом філософсько-світоглядних, естетичних, екзистенційних підвалин» [15, с. 119]. Водночас Україна в європейському інформаційному просторі постає через маркування Чорнобиля.

Друга частина «Перехід» увиразнює мотив батьківщина/чужина темою пограбування. Героїня повертається додому і опиняється у розтрощеній квартирі, яка символічно віддзеркалює внутрішній світ мешканки. Таким чином сплюндрований приватний простір позбавлений функцій захисту та оберегу. Ситуація матеріальної пустки (зłodії винесли телевізор, магнітофон, платівки, люстру) у психологічній системі координат проектується у стан тотального збайдужіння. Психологічна криза підштовхує героїню вирушити в Берлін, який на контрасті зображено як територію захищеності та успіху.

У третій частині «Німецька жона» дія розгортається навколо спроб героїні вжитися у чужоземній реалії. Шлюб з Андреасом у рецепції Мар'яни – випадковість, спровокована кухлем пільзанського пива і віднайденою за ним спорідненістю долі. Авторка звертає увагу на те, що попри різницю сучасних репрезентацій, вони обоє є жертвами системи. Європейець саме в українці знаходить рідну душу і виліковується від нав'язливих станів, спровокованих побутом дитбудинку. В силу політичних обставин у дитинстві від нього відмовилася мати (залишалась по інший бік розполовиненого Берліна). Тоталітарна система зміщує гендерні ідентифікації жінки і головну увагу приділено не дитині, а роботі. Кейт Мілет акцентує на подібності моделей родини в Німеччині та Радянському Союзі [8, с. 262]. У романі обумовлено той факт, що саме історичні катаклізми руйнують долі людей, – Андреас є наслідком короткотривалого кохання німкені та американського солдата, який так і не визнав його за сина. Дефіцит батьківської

опіки стає причиною інфантильності персонажа. Образа на цілий світ не дозволяє повноцінно будувати міжособистісні стосунки, а самотність у дитинстві призводить до психологічних проблем у дорослому віці.

Минуле Мар'яни зображено як досвід цілого покоління радянських дітей: зростала без батька, тероризована, знищеною непосильною працею матір'ю, під тотальною опікою держави: «Я знала лише цілодобові ясла, цілодобовий дитсадок і школу-інтернат» [14, с. 43]. Тому її самореалізація відбувається всупереч обставинам, а материнську фігуру заміщує образ традиційної бабусі як носія мудрості та спадкоємності українського народу.

Леся Степовичка показує, що травматичний досвід зблизив героїв і відкрив перед ними можливість поквитатися з минулим і почати жити заново. Однак матері всіляко контролюють уже дорослих дітей, вимагаючи уваги і матеріальних свідчень любові. Вони схожі у тому, що їх материнська ідентичність під тиском держави не зреалізувалася вповні, проте кардинально різниться їхня старість уже в посттоталітарні часи: німкеня насолоджується життям і подорожує світом, а українка ціле літо проводить на городі, щоб не вмерти з голоду. Таким чином у романі осмислюється соціально-економічний ракурс проблеми батьківщина/чужина.

У художню оповідь роману вплетено численні історії покалічених людських доль. Війна вплинула на ментальність німців, які всіляко відмежовуються від патріотичної риторики, натомість конкретними справами підтримують батьківщину (реставрують пам'ятники, перейменовують вулиці). Водночас певні культурні цінності втрачені назавжди, відтак скомпрометовані нацистами традиційні пісні молоді покоління не знає. Як зазначає Мирослав Попович, тоталітарні держави Заходу і тоталітарна Росія були величезними проваллями у своїх національних історіях [11, с. 517]. Український досвід війни в інтерпретації Лесі Степовички маркується історичною несправедливістю. Наскрізне запитання роману: «Коли ж закінчиться це приниження переможців, якщо за всякою дрібничкою – до переможених?» [14, с. 96], – залишається без відповіді. З розгортанням сюжетної дії все виразніше вимальовується комунікативний розрив між своїм та чужим світами: «Ми виживаємо, продираємося крізь терна, боремося, а Європа живе для радощів. Живе, щоб тішитись життям» [14, с. 93]. Буттєвий модус України – балансування на межі голодної смерті. Проте побутовий та матеріальний комфорт не є для українки визначальним складником життєвого успіху.

Відсутність мовного бар'єру дає їй шанс безпроблемно інтегрувати у німецьке суспільство, але світоглядні установки традиційного українського світу суперечать способу життя європейського соціуму, де повага та ставлення оточення залежить від кількості витрачених коштів. Матеріальний чинник визначає і подружні стосунки. З часом з'ясовується, що саме «багатство» українки (власне помешкання, соціальний статус, будинок і земля в селі) спонукало берлінця одружитися.

Заголовок твору не менш цікавий для інтерпретації. Пиво – наскрізна метафора німецького способу життя: «Пиво – не просто напій, це – щоденний ритуал, це – філософія, ментальність нації» [14, с. 19]. На цьому фоні їжа сприймається як надлишок. Світоглядна установка економити змушує Мар'яну відмовитись від гастрономічних ласощів, без яких раніше не уявляла свого життя. У Німеччині діє правило: «Обов'язково вибирати, а не хотіти всього» [14, с. 167]. Цей момент стає вирішальним для самоідентифікації героїні: вона – гостя і мусять вести себе за правилами господаря.

Наступним кроком уніфікації стає ім'я (для зручності оточуючих Мар'яна називає себе Мірі). Нове ім'я має наслідком зміну сутності. З цього приводу Юрій Лотман зауважив, що називання речей постає як акт творення, перейменування – як перевтілення чи переродження [7, с. 529].

Відповідно до європейського стандарту героїня підлаштовує і зовнішність: обирає спортивний стиль одягу, не користується косметикою, дотримується дієти, щоб виглядати як середньостатистична німкеня: «Берлінки всі худі і стрункі. Лише я одна кругленька. Пригнічено розглядаю у дзеркалі власне тіло і ненавиджу ці пишні сідниці, круті переходи від талії до стегна, усі ці округлості, що такі не модні, такі не європейські» [14, с. 277]. Приміряння героїнею чужих ролей приводить до нівеляції особистості, а експерименти з тілом провокують загострення психологічної кризи. Художня ситуація «загубленого» обличчя відображає глибинні внутрішні зміни і накладається на мотив втрати ідентичності.

У романі «Шлюб із кухлем пільзенського пива» ще однією виразною деталлю чужини є неспівмірність екзистенційної пустки, яку відчують мешканці Берліна насправді, і маски благополуччя, яку вони носять на публіці. Європейці переживають особисті драми, але виходять із них через професійне спілкування з психоаналітиком, натомість товариське оточення – лише для демонстрації позитиву. Мар'яна страждає від неможливості «виговоритися», адже такий спосіб психологічної реабілітації закорінені у традиційній українській соціокультурі. У роботах Поля Рікера є поняття «нарративної ідентичності», що досягається шляхом «нарративної діяльності». І саме в процесі формування своєї життєвої історії, що є упорядкуванням подій, людина набуває цілісності і стійкості своєї ідентичності, де нарратив є необхідним елементом [13, с. 148]. З часом Мар'яна все більше підлаштовується під чужоземні реалії, але продовжує відкривати для себе світоглядні розбіжності: героїню вражає у німецькому соціумі пріоритетність закону над міжособистісними стосунками. В українській ментальності столітня боротьба держави з людиною вкоренила переконання, що розраховувати можна не на юридичний закон, а на сусіда. Так, Юлія Кристева зауважує, що чужинець починається тоді, коли виникає усвідомлення своєї

відмінності, і закінчується тоді, коли ми всі визнаємо себе чужими, бунтуємо проти зв'язків та спільнот [6, с. 7]. Героїня усвідомлює трагічну невідповідність своїх життєвих установок європейським цінностям: «Моя комунікабельність, широка душа (увесь світ – друзі!) можуть мене підвести» [14, с. 237], – і це одне із найдраматичніших відкриттів роману.

Конфлікт із державою поглиблюється через сюжетну колізію пошуку роботи. Бюрократична система офіційно дає дозвіл на працю, проте позбавляє практичної можливості його реалізувати. Всі нелегальні заробітки – (перекладацька діяльність, репетиторство) – лише посилюють відчуття неповноцінності у шлюбі. Крім матеріального чинника важливим є критерій соціальної затребуваності, який виявляється вирішальним для самоусвідомлення героїні: «Не хочу бути людиною останнього сорту! Не хочу бути ... соціальною вошею...» [14, с. 202]. Парадоксально, що у вільній Європі жінка опиняється в замкненому герметичному сімейному колі, натомість її життя в Україні асоціюється з публічним простором.

Чужина вражає нестабільністю і незакоріненістю: житло орендують, стосунки між людьми тимчасові, кожен за себе: «Втім, так живе уся Європа, легко, не прив'язуючись до обстановки, до місця» [14, с. 145]. Авторка з позицій спостерігача виразно діагностує незворотні зміни у структурі суспільства і родини. Психологічною травмою обертається для Мар'яни проблематичність втілення материнства. В українській традиції діти – невід'ємна складова повноцінної реалізації: «Я думала, що це відбувається само собою, коли двоє беруть шлюб» [14, с. 281]. Модель сім'ї без дітей є прийнятною для Європи, але ворожою українській ментальності, яка базується на патріархальній свідомості – зберегти генетичну пам'ять, зв'язок поколінь, забезпечити виживання українців як нації. Запозичити європейські цінності, у цьому випадку, означає втратити етнічну самоідентифікацію.

У Німеччині стосунки між чоловіками та жінками позначені гендерною рівністю, водночас це нівелює специфічні риси кожного з них. Усі вдягаються однаково – коротка стрижка, штани, мінімум косметики. Героїню влаштовує така самодостатність, адже чоловіки, своєю чергою, «не випинаються бундючно зі своєю маскулітністю» [14, с. 146]. На відміну від буттєвої настанови української жінки, яка присвячує своє життя «іншому»: державі, нації, колективу, батькам, родині, дітям, чоловіку – європейка піклується виключно про себе: «всі вони виглядають милими, здоровими і значно молодшими, як на свій вік» [14, с. 195]. Леся Степовичка зображує, наскільки далеко відходить сучасна модель життя жінки від її традиційного наповнення. Діти і шлюб не входять у пріоритети німкеня: вони мандрують, насолоджуються життям, користуються сексуальною свободою та матеріальною незалежністю.

Важливим чинником художнього задуму є акцентування на світоглядному конфлікті персонажів. Крах мрій, накладаючись на інші комунікативні розриви – перепади настрою чоловіка, матеріальні нестатки, сексуальний дискомфорт, – приводить до усвідомлення, що шлюб був пасткою, замаскованою під шанс. Авторка ускладнює ситуацію: кожен із подружжя відчувається ошуканим. Андреас потрапляє під вплив стереотипу. Обираючи у шлюбі роль благодійника, він розраховує на відповідну поведінку дружини: компенсувати фігуру, втраченої у дитинстві, матері.

Героїня застряє між двох світів і не може зробити остаточного вибору. Час на освоєння чужого простору минає, проте він не просто не стає ближчим, а навпаки – віддаляється, загострюючи ментальні протиріччя. До міжособистісних протистоянь додаються релігійні та національні, зокрема жінка болісно сприймає ідентифікацію її з росіянами і наполегливо акцентує на своєму українському походженні. Знаковою постаттю національної окремішності у романі є Тарас Шевченко, чия поезія пророче у виразне ситуацію самої героїні та ілюструє німецькій спільноті різницю колонізатора та колонізованого. Більш драматичною є втрата релігійної ідентичності. У католицькому оточенні Мар'яна ламає споконвічні звичаї святкування Різдва і це сприймається як зрада найрідніших людей. Письменниця наполягає на тому, що у Європі християнське торжество уже втратило своє первісне значення і перетворилося на атрибут споживацького суспільства. У цей сакральний час героїня розуміє, що все можна витерпіти за кордоном, крім неможливості відбути космогонічний ритуал зв'язку зі своїми предками: «Чужина – це коли тобі ні з ким заколядувати» [14, с. 251].

Зрештою, українка усвідомлює перспективність перебування у країні, де немає можливості застосувати свої сили і приходить до висновку, який постулює ідею роману: «Легше бути у своїй бідній країні бідним, ніж бідним у вашій, багатій» [14, с. 314]. Натомість більш перспективною через мотив етнічної закоріненості є самореалізація в рідній країні, адже «доля захована там, де ти народився» [14, с. 324]. Досвід чужини загострив почуття патріотизму, особистої причетності до політичної перспективи України, бажання власноруч творити майбутнє. Стан героїні вписано у структуру ностальгії відновлення, що робить наголос на ностос («повернення додому») і має на меті реставрацію національної традиції [2]. Збагачена новим досвідом, Мар'яна їде на батьківщину з чітким планом побудови власної держави: «Але спершу гітаристів – у відставку, злодюг – до в'язниць, красунь – назад, додому...» [14, с. 325]. Українка змодельована як тип громадянської людини. На це вказують у своїх рецензіях А. Дімаров [4], С. Караванський [5], В. Медвідь [9]. Пафос повернення зближує твір Лесі Степовички з романом «Польові дослідження з українського сексу» Оксани Забужко.

Мотив творчості звучить у романі «Шлюб із кухлем пільзенського пива» як спосіб подолання кризи. Чужина – лише літературний матеріал, а шлюб із іноземцем – творче відрядження для освоєння нового географічного простору і набуття досвіду, що зрештою стане текстом: «Я повинна написати про свій

досвід свободи в самій людині. Про те, що можна бути вільнішим за свою державу» [14, с. 316]. Творчість допомагає структурувати абсурд і хаос буття, віднайти себе серед безлічі масок та ідентифікацій, до яких вона змушена вдаватися, щоб позбутися тягаря чужинки.

Отже, у романі Лесі Степовички «Шлюб із кухлем пільзенського пива» історична тема реалізується через порівняння тополів батьківщини та чужини. Перебування героїні за кордоном позначене водночас прагненням зрозуміти іншого і загостреним відчуттям власного «я», що постає у тексті через постколоніальну та гендерну проблематику. У такій ситуації відбувається переосмислення не лише особистого досвіду, але і культурної спадщини та національної історії в цілому. Важливим смисловим центром твору є ідея тяжіння минулого над сучасним, яка виписана через тему Другої світової війни.

Література:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман ; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. Бойм С. КОНЕЦ НОСТАЛЬГИИ? Искусство и культурная память конца века: Случай Ильи Кабакова [Електронний ресурс] / С. Бойм // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 39. – Режим доступу до видання : <http://magazines.russ.ru/nlo/1999/39/boym.html>.
3. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї / Т. Гундорова. – К. : Грані-Т, 2013. – 548 с.
4. Дімаров А. «Чужина – це коли тобі ні з заколядувати...» / А. Дімаров // Степовичка Л. Шлюб із кухлем пільзенського пива. – Д. : ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 329.
5. Караванський С. Одна за всіх / С. Караванський // Степовичка Л. Шлюб із кухлем пільзенського пива. – Д. : ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 332–333.
6. Кристева Ю. Самі собі чужі / Ю. Кристева ; / пер. з фр. П. Тарашука. – К. : Основи, 2004. – 250 с.
7. Лотман Ю. Миф – имя – культура / Ю. Лотман // Семиосфера. – СПб. : Искусство-СПБ, 2004. – С. 525–543.
8. Мілет К. Сексуальна політика / К. Мілет ; / пер. з англ. У. Потятник, П. Тарашука. – К. : Основи, 1998. – 619 с.
9. Медвідь В. «Рятуючи себе, ми рятуємо світ» / В. Медвідь // Степовичка Л. Шлюб із кухлем пільзенського пива. – Д. : ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 331–332.
10. Поліщук Я. Совок і свобода / Я. Поліщук // Ревізії пам'яті : літературна критика. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – С. 128–138.
11. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К. : АртЕК, 2007. – 888 с.
12. Пухонська О. Реінкарнація травматичної пам'яті в сучасній українській прозі / О. Пухонська // Літературознавчі студії. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2016. – Вип. 47. – С. 265–272.
13. Рікер П. Сам як інший / П. Рікер ; / пер. з фр. В. Андрушка, В. Сирцовой. – К. : Дух і літера, 2000. – 456 с.
14. Степовичка Л. Шлюб із кухлем пільзенського пива / Л. Степовичка. – Д. : ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 336 с.
15. Тарнашинська Л. «...Чи ідеал вічної Європи є нашим ідеалом..?» (до питання інтуїтивної Європи та європейського месіанства) / Л. Тарнашинська // Європейська меланхолія. Дискурс українського окциденталізму. – К. : Стило, 2008. – С. 118–127.